

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Տես յ'էջ 236)

ՆԱԽԸՆԹԱՅ յօդուածով ջանացինք համառօտիւ ներկայացընել մեր բնթերցողաց թէ ի՞նչ կերպով սկզբնաւորութիւն առին հայկական ուսմունք ի փարիզ ի դպրոցի արեւելեան կենդանի լեզուաց, և ո՞յք հետզհետէ ուսուցիչքն: Տարակոյս չկայ որ այս ուսումն ունեցաւ իր արդիւնք, որ մեծաբոյն պիտի բլլային անշուշտ եթէ առաւել մտադրութիւն բլլուէր, մերթ յաշոգ և ընդունակ աշակերտներ զրկելով ի Հայաստան՝ բռն երկրին մէջ սորվելու զլեզուն: Այս նկատմամբ հետեւեալ խորհրդածութիւնն կ'ընէր Հանգես քաղաքական և մատենագրական ուսումնաթերթի վարչութիւնը՝ գրեթէ քսան տարի յառաջ (1873 յունուար 11) Տիւրքիի զաստիստութեան նաւակատեաց խօսած ճառը տպագրելուն առթիւ. « Տարօրինակ անկանոնութեամբ մը, կ'ըսէ, հայ լեզուի ուսուցչական աթուր, որ զխաւոր՝ մանաւանդ թէ միակ նպատակ ունի զարեւել ի վեր մեռեալ լեզու մը սորվեցընելը, արեւելեան կենդանի լեզուաց դպրոցին մէջ հաստատուած է: Դիւրին է ըմբռնել թէ այսպիսի զգալի անկանոնութիւն մը ո՞րչափ մեծ արդեւք է ի զարգացումն և ի բարգաւաճանս այս լեզուի ուսման: Եւ յիրաւի, պատշաճաբոյն տեղի աթուոյն պէտք էր որ Գաղղիոյ դպրոցն բլլար »:

Խօսինք այն գաղղիացի հայագիտաց վրայ որ նոյն դպրոցին մէջ ուսուցչի պաշտօն չվարեցին, և են՝ Սէն-Մարգէն, Պրոսէ, Լանկլուա, Պորէ, Բըրիւտով և Գատտերիաս:

Յովհ. Ա. Սէն-Մարգէն ծնաւ ի փարիզ ի 1791, իր հայրը որ վաճառական մ'էր, որդին ալ նոյն արուեստին սահմանած էր. բայց հարուստ սեղանաւոր մը տղուն հանճարին հաւնելով, հորմէն հաճութիւն առաւ որ թոյլ տայ որդւոյն յաճախել ի դպրոցն Կենդրոնական յուսումն՝ որ Չորս ազգաց կոչուած վարժարանին մէջ հաստատուած էր (1802-1809): Մեծ յաջողամտութիւն ցըցուց հոն, և ինչուան Տոն Քարչոս խորագրով ողբերգութիւն մ'ալ յօրինեց, և խուսրով վիպասանական քերթուած մը՝ զոր Տըլիլ քերթողին առաւ յընթերցումն: Տըլիլ խորհուրդ տուաւ իրեն բանաստեղծութեան չպարագելու, ուստի և արեւելեան լեզուաց ուսման ետեւ եղաւ ամենայն ջանքով, և քիչ ատենէն պարագլուխ արեւելագիտաց, — ինչպէս կ'ըսէր իր բարեկամն և ուսումնակից Աբել Ռէմիլզաւ — Քսանրմէկ տարուան արդէն տեղեակ էր հայ, ասորի, պարսիկ, արաբ և տաճիկ լեզուաց, քիչ մ'ալ վրացերենի: Փորձեց նաև քաղաքագիտութեան ասպարիզին մէջ նետուիլ, ու

1815ին տետրակ մը հրատարակեց « Պատճառք ժխտական քուէի » վերնագրով: Կ'ըսեն թէ 1812ին աւարտած էր իր գլխաւոր երկասիրութիւնն « Պատմական և աշխարհագրական յիշատակագիրք ի վերայ Հայաստանեայց » (*Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*). սակայն տպագրութեան հրատարակութիւնն եղաւ ի 1818—9, յերկուս հատորս: Գիրքը ընծայուած էր Սիլվէթր Տըսսսիի՝ որ Գաղղիոյ դպրոցին մէջ ուսուցիչ էր պարսիկ բարբառոյ, և իր հմտական քննադատութիւնն հրատարակեց յՕրագրին խնաստեոց:

Առաջին հատորին մէջ կայ նկարագրութիւն Մեծ Հայոց (45—173), ներկարգիր փոքրուն Հայոց (180—204). քննութիւն վիճաբանական Հայաստանի այլևայլ անուանց ծագման վրայ (205—278). համառոտութիւն մը պատմութեան Հայոց (279—404), և ժամանակագրական տախտակներ (404—446): — Երկրորդ հատորին մէջ հետեւեալ գլուխներն ամփոփուած են. Չկենաց և զգրուածոց Ստեփանոսի Ուսպելեան՝ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց (1—15). Քըննադատական տեսութիւն ի վերայ Ուսպելեան տոմարն և ուրիշ այլ և այլ հին դաղթականութեանց ի Հայաստան և ի վերս հաստատելոց (15—57). պատմութիւն Ուսպելեանց (57—176). ծանօթութիւնք (176—304). Տեղեկագիր ի վերայ ժամանակի շարագրութեան աշխարհագրութեան ընծայելոյ Մովսիսի Խորենացոյ (304—309). աշխարհագրութիւն ընծայեալ Մովսիսի (309—378). ծանօթութիւնք (378—395). ճանապարհացոյ ի Գուին մայրաքաղաքէ Հայաստանի յայլ և այլ քաղաքս երկրին և այլոց ոմանց աշխարհաց (395—398). տեղեկութիւն ի վերայ չորից գետոց դրախտին, և այլոց քառասուն և երկու գլխաւոր և անուանի գետոց (397—408). աշխարհագրութիւն Վարդանայ վարդապետի (407—454). Թուղթ պատուիրանի Միհր Ներսէսի քաղաքապետին Հայոց ի կողմանէ Թագաւորին Պարսից՝ առ նախարարս աշխարհին Հայոց մեծաց (472—476). ծանօթութիւնք (476—479). Թուղթ իշխանաց արևելից Հայոց առ պապն (479—486). ծանօթութիւնք (486—489). այբուբենական ցուցակ աշխարհագրական անուանց որ յերկոսին հատորս գրոցն. (489—519). ցուցակ նիւթոց: Բովանդակ զրոց մէջ՝ ուր որ հայ բնագիրը կայ՝ դրուած է ի մի էջ, և ի միւսն թարգմանութիւն ի լեզու գաղղիական:

1814ին՝ Հնասիրաց ընկերութիւնն, որ կը յաջորդէր կելտական ակադեմիային, քարտուղար անուանեց զՄէն—Մարգէն, և իրեն յանձնեց որ նոր ընկերութեան բացման կամ նաւակատեաց ճառարօտութիւնն ընէ: 1817ին Արձանագրութեանց և Գեղեցիկի դպրութեանց Ալիադիոյ մէջ ալ իր մէկ երկասիրութիւնը հրատարակել տուաւ. « Հետազոտութիւնք ի վերայ պատմութեան և աշխարհագրութեան Մեսենաց և Կոմագենայ » (*Recherches sur l'histoire et la géographie de la Mésène et de la Characène*) որ իր մահուընէն ետքը հրատարակուեցաւ խնամօք Ֆէլիքս Լաժառի և Հասարակաց կրթութեան պաշտօնարարնին ծախիւք: 1818ին Կասսէիքս զօրավարին այլույն

հետ ամուսնացաւ. 1820ին Թոռն Տաննրսի եգիպտագիտին յաջորդեց յԱլա-
ղիմիայի. ու երկու տարիէն ետքը՝ Ռէմիզայի ու Շէգիի հետ Ասիական ընկե-
րութիւնը հաստատեց: Նոյն տարւոյն փոխանորդ պահապան անուանեցաւ Նա-
ւարանի մատենադարանին, ու իրեն յանձնեցին Շարլ Լըպոյի արեւելեան կայ-
սերաց պատմութեան գրոց երկրորդ տպագրութիւն մը ընել. և որոյ տասն ա-
ռաջին հատորներն հրատարակեց 1824 էն մինչև ի 1830, յունական աղ-
բերաց վրայ աւելցնելով նաև արաբ, պարսիկ և հայ հեղինակաց գրուած,
ներէն քաղուածներ: — Շարունակութիւնն ըրաւ Պրոսէ, և աւարտեց ի 1836
ի քսան և մի հատորս:

Ասիական օրագրին հաստատութենէն ետքը՝ Սէն-Մարգէն այլ և այլ
հատուածներ հրատարակեց, յորոց մեզի կարեւորագոյն սեպուածներն յիշա-
տակելով գոհ ըլլանք. « Տեղեկութիւնք ի վերայ կենաց և գիւտածոց Մով-
սիսի խորեանացւոյ » (Sur la vie et les écrits de Moïse de Khorène
(1823)). — « Ի վերայ յեգիպտական չայաստանի առ Թադաւորութեամբ
Արշակայ երկրորդի ի չորրորդ դարու. (Sur les révolutions de l'Arménie
sous Arsace II, au IVe siècle). — « Տեղեկութիւն ուղեւորութեանն զոր
արար յԵւրոպա և յատլանտեան ուլկիանոսի ի վերջ հնգետասաներորդի դարու
և առ Թադաւորութեամբ Կարոյոսի ութերորդի՝ Մարտիրոս եպիսկոպոս Եզրն-
կայ ի մեծ Հայս, գրեալ ի նմանէ ի հայ բարբառ, և Թարգմանեալ ի գաղ-
ղիականն ». (Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan
atlantique à la fin du XVe siècle sous le règne de Charles VIII,
par Martyr, évêque d'Arzendjan dans la Grande Arménie: écrite
par lui-même en arménien, traduite en français (1828):

Սէն-Մարգէն աշխատակից եղաւ նաև ի խմբագրութիւն Խնատունց օրա-
գրին՝ հետեւեալ յօդուածներովը. « Ի վերայ տպագրութեան ժամանակակա-
նացն Եսեբեայ յԱզգերեանէ ». (Sur l'édition de la Chronique d'Eusèbe,
par Aucher, 1820). « Ի վերայ ստորագրութեան Հայաստանի ի
Հ. Ղուկայ Ինճիճեան » (Sur la description de l'Arménie par Luc Indjijian). « Զհասարմանէ նախնի մատենագրութեանց Հայոց հրատարա-
կելոց ի սուրբ Ղազար ». (Sur une collection des auteurs classiques
arméniens publiés à S. Lazare, 1828). « Զմանապարհորդութենէ Շուլ-
ցի յարեւել ». (Sur le voyage de M. Schulze en Orient, 1828).
Սէն-Մարգէնի միջնորդութեամբն էր որ Կէյսէնի գիտնականը զրկուեցաւ ի
Հայաստան՝ Վանայ արձանագրութիւնները զաղափարելու համար: Իրեն յանձ-
նուած գործը արդէն ի գլուխ հաներ էր երբ սպանուեցաւ ի Քրզաց ի 1827.
և օրինակաբը նմանահանութիւնք հրատարակուեցան յԱսիական օրագրի:

Արձանագրութեանց Ալաղիմիային այլ և այլ տեղեկագիրք ներկայացուց
Սէն-Մարգէն. բաց յայլոց « Հետազօտութիւնք ի վերայ կենաց և արկա-
ծից Լեօնի՝ վերջին Թադաւորի Հայոց, ընթերցեալ ի 1825 ». (Recherches
sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des Armé-

niens, lu en 1825). Թագաւորական կամ ազգային դրատան մէջ պահուած գրչագրաց քաղուածոց և տեղեկութեանց մետասաներորդ հատորին մէջ ծանօթութիւն մը դրաւ Լեւոն Բ Հայոց Թագաւորին մէկ հրամանագրոյն կամ արտոնութեանց թղթոյն զոր տուեր էր ի նպատակ Գենուացւոց ի 1288. (Notice sur le décret ou privilège de Léon II., roi d'Arménie, en faveur des Génois, en 1288).

Յուլիսի խառնութիւնն (1830) պատճառ եղաւ որ Սէն-Մարգէն նաւաւորանի մէջ ունեցած պաշտօնը կորսնցնէ: Վասն զի քաղաքական խնդրոց մէջ մտնելով՝ Ընդհանրական (Universel) լրագրին քանի մը յօդուածոց հրատարակութեան թելադրութիւն ու մասնակցութիւն ունեցեր էր: Գաղղիոյ Դպրոցին մէջ պատմութեան ուսուցչի ակթո մը ունենալու խնդիրքը մերժուեցաւ, թէպէտ և Արձանագրութեանց և Գեղեցիկ զարգացմանց ակադեմիոյ ուսուցիչք մասնաւոր կերպով յանձնարարած էին զինքը: Մեռաւ ի մաղձախտէ ի 1832 ի վերտասան յուլիսի:

Մահուրէն ետքը հրատարակուած գրուածներն են հետևեալքն. 1°. Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց, Թարգմանեալ ի գաղղիական. (Histoire d'Arménie par le catholique Jean VI (635—925), surnommé l'Historien, traduite en français). տպագրեալ ի Փարիզ ի 1843. Այս Թարգմանութեան սկիզբը գրուած է կենսագրական տեղեկութիւն մը Յովհաննու կաթողիկոսի վրայ, ի Ֆէլիքս Լամաէ, որ չէր տեղեակ հայ լեզուի: Նէվ՝ Պեճիկոյ Լուլէն քաղաքի համալսարանին ուսուցիչ և հայագետ՝ քննադատական մը հրատարակած է այս Թարգմանութեան վրայ Ուղղափառ տիեզերք ամսաթերթին մէջ ի 1843. 2° Հատուածք յԱրշակունեաց պատմութեան, տպագրեալ ի Փարիզ ի 1840. (Fragments d'une histoire des Arsacides). — Մասն Ա. Սկզբնաւորութիւն Արշակունեաց ի Պարսսր և ի Հայաստան. (Origines des Arsacides de Perse et d'Arménie): Մասն երկրորդ՝ Պատմութիւն Արշակունեաց Պարսից (Histoire des Arsacides de Perse): Ասոնք յառաջին հատորի. իսկ յերկրորդն կը գտնենք բազմաթիւ տեղեկագիրք, ճառեր, ծանօթութիւններ, և այլն: Վերը յիշեցինք Կոմագենաց վրայ գրածը, և վարդանայ առական ծաղկաբաղ մը հրատարակեալ ի 1825 ամսակցութեամբ Զոհրապի, Ասիական ընկերութեան համար, և որոյ վրայ քննադատութիւն մը հրատարակեց Սիլվեստր Տըսսսի Իմաստունոց օրագրին մէջ ի 1826:

Ակադեմիոյ մէջ Սէն-Մարգէնի յաջորդեց անուանի սինէագէտն Ժիլլէն Ստանիսլաւ. և Ժողովոյն գումարման մէջ ի 5 օգոստոսի 1836, պարոն Տըսսսի իր գովեստն ըրաւ. « Բաւական գործեց, բաւ ճարտարախօսն, որպէս զի անունը պատուով անցնի յետագայից, և մեր յաջորդք՝ մասնակից ըլլան այն ցաւոց զոր իր կորուստը կ'ազդէ մեզ այս օր »: Այս ճառէն ետքը Եւգինէոս Պիւռնոֆ՝ յանուն և ի դիմաց Ասիական ընկերութեան հետևեալ խօսքերն արտասանեց. « Բազմազգի տեղեկութեանց՝ որոց զարմանալի յի-

շողութեամբ շտեմարան մ'էր, կը միացընէր անկողնասիրութիւն, բարեւորտութիւն մը ի յարգել զերկասիրութիւնս այլոց: Գիտնական մը եղած չէ որ իրեն հաւասար բարեացակամ սիրով ընդունէր այն երիտասարդներն որ իրեն սիրելի ուսմամբք կը փափաքէին պարապիլ. փասն զի ոչ ոք իրեն նման կատարելապէս կը մոռնար որ գիտութեանց շահը զայն կը պահանջէր »:

Շարունակելի

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՄԷՋ

ԸՆԿԵՑԻՎ ՄԱՆԿՈՒՆՔ

(ՏՅՍ ՀԱՄ. ԽԹ յէջ 135)

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻԹԵԱՆ ամենահին Տաճարաց կից ցայսօր իսկ կը տեսնուի մեծ աւագան մը, որ որոշեալ էր ընդունելու այն մանկունք՝ որ գիշերային աճապարանօք զետեղեալք՝ Եկեղեցւոյ խնամոց յանձնուած էին, որ մայր գլխած ըլլալով՝ կը ներէր յանցանաց, և կը բանար իւր գիրկը առ ընկեցեալ մանկունս առ գրան տաճարին:

Թէպէտ ընկերական պարագայք փոխեցան և քաղաքականութիւնը զարգացաւ, սակայն դեռ երկար ատեն տեւեցին այս հընացեալ և բարբարոսական սովորութիւնք. և 'ի հռովմ' իսկ ըստէպ կը հանդիպէր որ նորածին մանկունք դեռ հազիւ լոյս տեսած կը խղդուէին, և կամ ողջ ողջ 'ի Տիբերիս կը նետւէին 'ի խաղ ալեացն և հոսանաց. շատ անգամ ձկնորսք ուռկաննին քաշած ժամանակ՝ ձկանց հետ նաև այս անմեղ էակաց մարմնոյ կտորուանք կուռեալ կը տեսնէին 'ի խորչս գործեաց: Ինչոքովէնտիոս Գ. 1198ին այս սարսափելի ոճիրը դարմանելու համար՝ վճռեց որ հիւանդանոցաց մէջ ընդունուին նաև ընկեցիկ մանկունք, եթէ ըլլան անհարազատք և եթէ աղքատին ծրնողաց զաւակք. այս ժամանակէն սկսեալ խեղճ տղայոց վիճակը քիչ մը բարւոքեցաւ:

Հետեւեալ քաղաքական դէպք և խռովութիւնք և ԺԵ և ԺԶ դարուց պատերազմք, որ մուրդկային այնքան զոհերու և ընկերական յառաջադիմութեան կասելուն պատճառ եղան՝ արգելք եղան նաև այս տեսակ հաստատութեանց հիմնուելուն և յառաջադիմութեան. պատմագիրք կը յիշատակեն որ մինչև այն ատեն՝ շատ ցած գնով կը վաճառուէին ընկեցիկ մանկունք՝ հմայողաց և